

УДК 347.511

*Н. Ю. Голубева***ЗАГАЛЬНІ ПІДСТАВИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАВДАНУ
МАЙНОВУ ШКОДУ: НА МАТЕРІАЛАХ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ**

Відшкодування шкоди – один із найважливіших інститутів сучасного українського права. Проголошені Конституцією України права, свободи й законні інтереси людини потребують ефективних засобів їх реалізації та захисту. Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) детально регулює питання підстав, порядку відшкодування завданої шкоди. Практика застосування цих норм судами не завжди є однаковою, що зумовлює необхідність її аналізу з метою вдосконалення захисту прав потерпілих осіб.

Питання про зобов'язання відшкодування шкоди або про недоговірну відповідальність часто піднімається в цивілістичній літературі. Стійкий інтерес до нього можна помітити в цивілістичній літературі ХХ століття. Наприклад, такі дослідження здійснювали Б.С. Антимонов, Д.В. Боброва, О.В. Дзера, О.С. Йоффе, О.О. Красавчиков, Н.С. Малєїн, В.П. Маслов, Г.К. Матвеев, В.Т. Смирнов, О.А. Собчак, К.А. Флейшиць, Є.О. Харитонов, Я.М. Шевченко, К.К. Яічков та багато інших учених. У сучасній українській науковій літературі є багато розвідок щодо тих чи інших питань відшкодування шкоди, у тому числі монографій.

Метою статті є аналіз зобов'язань відшкодування шкоди з позиції практичного застосування ст. 1166 ЦК України, яка визначає загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду.

Аналізуючи зміст ст. 1166 ЦК України, Є.О. Харитонов звертає увагу, що вона підлягає поширювальному трактуванню, оскільки в ній, незважаючи на назву «Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду», визначаються підстави не лише відповідальності, а й відшкодування шкоди взагалі, тобто охоплюються правові категорії, які вирізняються низкою ознак. По-перше, «відповідальність» – це застосування санкцій, пов'язане з осудом поведінки порушника, тоді як «відшкодування шкоди» можливе також за відсутності поведінки особи, яка завдала шкоду (ст. 1187 ЦК України). По-друге, відповідальність настає за наявності складу правопорушення, а відшкодування шкоди можливе також у разі

завдання її об'єктивно протиправною дією (ст. 1178 ЦК України). По-тре-те, відповідальність завжди має метою виховний вплив на порушника, а відшкодування шкоди – захист інтересів потерпілого. Якщо в попередньо-му вітчизняному цивільному законодавстві йшлося про «відповідальність» за завдання шкоди (ст. ст. 440–443, 445–452, 456–457, 461 Цивільного кодексу УРСР 1963 р.), то в ЦК України термін «відповідальність» вико-ристовується лише в ст. ст. 1166, 1167, 1194, а в решті норм гл. 82 ЦК України йдеться про «відшкодування шкоди» [1, с. 1070].

Тобто норми гл. 82 ЦК України розповсюджуються на відносини від-шкодування шкоди, завданої як правомірними, так і неправомірними дія-ми. При цьому зобов'язання відшкодування шкоди в більшості випадків є засобом реалізації юридичної відповідальності.

Стаття 1166 ЦК України розповсюджується на випадки відшкодування недоговірної шкоди. Шкода, завдана під час виконання договорів, відшко-довується за нормами гл. 51 ЦК України. Наведемо приклад із судової практики.

Так, у січні 2003 р. Т. звернувся з позовом до приватного підприємця К. про відшкодування матеріальної шкоди, посилаючись на те, що 29 грудня 2002 р. він пішов до ресторану «Капель», який належить К. У ресторані за жетоном № 17 він здав до гардеробу свій шкіряний плащ вартістю 3 000 грн. Коли закінчився вечір, позивач пішов до гардеробу, щоб забрати плащ, проте йому плащ не видали й пояснили, що його викрадено. Рішен-ням Зміївського районного суду Харківської області від 24 січня 2003 р. позов задоволено. Рішенням апеляційного суду Харківської області від 2 липня 2003 р. постановлено нове рішення, яким у задоволенні позовних вимог відмовлено. Суд апеляційної інстанції, відмовляючи в задоволенні позову, виходив із того, що Т. під час передачі плаща до гардеробу фактич-но уклав договір зберігання. Цивільна відповідальність особи, яка зберігає речі, за порушення умов договору схову настає згідно зі ст. ст. 413, 414, 419 Цивільного кодексу УРСР. Т. позовних вимог із цих підстав не заяв-ляв, а наполягав на відшкодуванні йому шкоди згідно зі ст. 440 Цивільного кодексу УРСР.

Верховний Суд України (далі – ВСУ) не погодився повністю ні з пер-шою, ні апеляційною інстанцією. Так, в Ухвалі колегії суддів Судової па-лати в цивільних справах Верховного Суду України від 19 жовтня 2005 р. зазначено, що суд першої інстанції правильно виходив із того, що позовні вимоги підлягають задоволенню. Проте він помилився в застосуванні норм матеріального права, застосувавши ст. 440 Цивільного кодексу УРСР [2], тобто норму про деліктну відповідальність, а не про відповідальність за неналежне виконання договору зберігання.

Також варто враховувати коло суспільних відносин, у результаті ре-алізації яких виникла шкода. Прикладом може слугувати наведена далі справа.

У січні 2009 р. приватний підприємець Ж. звернувся до суду з позовом до К. про відшкодування матеріальної шкоди, пославшись на те, що відпо-

відач перебував із ним як приватним підприємцем у трудових відносинах, між ними укладено договір про повну матеріальну відповідальність, а 19 травня 2008 р. К., керуючи автомобілем, який належить позивачу, допустив зіткнення цього транспортного засобу з деревом, унаслідок чого автомобіль перекинувся й був пошкоджений. Відповідач визнав свою провину в цій дорожньо-транспортній пригоді та зобов'язався відшкодувати завдані збитки, однак трудові відносини з позивачем припинив, не відшкодувавши заподіяної шкоди.

Задовольняючи позов, суд керувався п. 1 ст. 134 Кодексу законів про працю України й ст. 1166 ЦК України та виходив із того, що між сторонами було укладено договір про повну матеріальну відповідальність. Проте з такими висновками не погодився ВСУ, який в ухвалі від 1 вересня 2010 р. зазначив, що передбачені ст. 1166 ЦК України підстави відповідальності особи за завдану майнову шкоду застосовуються в разі виникнення між сторонами спору в деліктних зобов'язаннях. Водночас підстави, умови, порядок, межі й розмір матеріальної відповідальності працівників за шкоду, заподіяну ними підприємству, установі, організації, встановлюються гл. IX Кодексу законів про працю України [3].

На жаль, не завжди правова природа відповідних відносин правильно тлумачиться судами. Так, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі – ВССУ) на питання, чи підлягає застосуванню положення ст. 625 ЦК України в разі невиконання рішення суду про відшкодування шкоди, в Інформаційному листі «Про деякі питання застосування ст. 625 ЦК України» від 16 січня 2013 р. зазначив: «Відшкодування шкоди – це відповідальність, а не боргове (грошове) зобов'язання, на шкоду не повинні нараховуватись проценти за користування чужими грошовими коштами, що також є відповідальністю. Отже, нарахування процентів на суму шкоди є фактично подвійною мірою відповідальності. Таким чином, дія ч. 2 ст. 625 ЦК України про обов'язок боржника, який прострочив виконання грошового зобов'язання, сплатити на вимогу кредитора суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також 3% річних від простроченої суми не поширюється на правовідносини, що виникають у зв'язку із завданням шкоди».

Однак після виникнення зобов'язання відшкодування шкоди в боржника виникає обов'язок компенсувати завдану шкоду, яка завжди має матеріальний характер, у більшості випадків грошовий. Тому на це зобов'язання мають розповсюджуватись усі загальні норми про зобов'язання, якщо інше не постає з їх суті, тим паче не всі зобов'язання з відшкодування шкоди є реалізацією відповідальності.

Щодо підстав та умов виникнення зобов'язань унаслідок завдання шкоди зазначимо, що в ст. 11 ЦК України серед підстав виникнення цивільних прав та обов'язків міститься «заподіяння майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі».

Як постає зі ст. 1166 ЦК України, відшкодування шкоди можливе за таких умов: 1) завдано шкоду особистим немайновим правам або май-

ну фізичної чи юридичної особи; 2) дії або бездіяльність, якими завдана шкода, є неправомірними; 3) існує причинний зв'язок між протиправними діями правопорушника та шкодою, яка виникла; 4) наявна вина особи, яка завдала шкоду. При цьому діє презумпція (припущення) вини порушника: якщо потерпілий довів наявність шкоди, то боржник має довести відсутність своєї вини. Для виникнення обов'язку відшкодування шкоди ступінь вини порушника значення не має.

Таким чином, зобов'язання у зв'язку із заподіянням шкоди виникає за наявності трьох умов (крім наявності підстави виникнення – завдання шкоди), з яких дві носять об'єктивний характер та одна – суб'єктивний. У сукупності вони складають «генеральний делікт», формула якого є такою: хто заподіяв іншому шкоду, зобов'язаний її відшкодувати [4, с. 754].

Умови цивільно-правової відповідальності поділяють на «позитивні» (настання шкоди, причинний зв'язок між шкодою й поведінкою особи, яка заподіяла шкоду; їх наявність доводиться зацікавленою особою для виникнення відповідальності) та «негативні», що перешкоджають її настанню (вина, завдання шкоди правомірними діями; їх відсутність/наявність доводиться зацікавленою особою, щоб не допустити виникнення відповідальності) [5, с. 10].

Встановлені в ст. 1166 ЦК України умови відшкодування шкоди поширюються на всі норми, що входять до гл. 82 ЦК України, тією мірою, у якій їх не змінюють спеціальні правила, передбачені окремими нормами цієї глави. Названі умови разом із фактом заподіяння шкоди є підставами також юридичної відповідальності, утворюють водночас склад правопорушення.

У передбачених законом випадках на заподіювача може бути покладено обов'язок відшкодування шкоди також за усіченого складу генерального делікту, а саме за відсутності в його діях вини чи протиправності.

Спеціальні делікти диференціюються за різними критеріями, а саме: 1) суб'єктом, який завдав шкоду (службова особа, працівник юридичної чи фізичної особи, малолітня особа, недієздатна особа тощо); 2) об'єктом, якому завдано шкоду (життя, здоров'я, інші немайнові блага, майно тощо); 3) суб'єктом, який відшкодовує шкоду (заподіювач шкоди, батьки, усиновлювачі, опікуни, заклад, який мав здійснювати нагляд за малолітньою чи недієздатною особою, держава тощо); 4) особливостями діяльності або об'єктів, якими завдано шкоду (джерело підвищеної небезпеки, виготовлення чи продаж неякісних товарів тощо) [4, с. 751].

Поряд із нормами гл. 82 ЦК України також є спеціальне законодавство про окремі види деліктів, наприклад Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р. Варто зауважити, що ЦК України містить вказівку про необхідність існування спеціального закону для реалізації ст. ст. 1177, 1207 ЦК України, однак такого закону досі немає, що робить застосування цих норм ускладненим, а самі норми – майже декларативними.

Крім заподіяння шкоди неправомірними діями, закон передбачає спеціальні випадки відшкодування заподіяної шкоди. До останніх належать відшкодування шкоди, завданої особою в разі здійснення нею права на самозахист (ст. 1169 ЦК України), та відшкодування шкоди, завданої в стані крайньої необхідності (ст. 1171 ЦК України). У цих випадках обов'язок відшкодувати завдану шкоду виникає лише за умов, передбачених у законі, наприклад, перевищення меж необхідної оборони (ст. 1169 ЦК України) [4, с. 755].

В інших випадках мають місце певні особливості зобов'язань, що виникають унаслідок заподіяння шкоди. Наприклад, шкоду, завдану прийняттям закону про припинення права власності на певне майно, відшкодовує в повному обсязі держава (ст. 1170 ЦК України).

Щодо особливостей визначення шкоди зазначимо, що майнова шкода в розумінні ч. 1 ст. 1166 ЦК України – це зменшення майнової сфери потерпілого внаслідок пошкодження чи знищення його майна або внаслідок порушення його особистих немайнових прав. Знищення чи пошкодження предметів матеріального світу викликає майнову шкоду, грошове вираження якої іменується збитками.

Термін «збитки» за своїм юридичним значенням, встановленим у ст. 22 ЦК України, є вужчим за поняття «шкода», оскільки включає лише реальні збитки та упущену вигоду, а відшкодовуються вони, як правило, за наявності майнових відносин і в грошовому вираженні. Терміни «шкода» та «ущерб» (рос.) часто вживаються як синоніми, проте згідно з усталеною цивілістичною традицією терміном «ущерб» (рос.) визначається лише один різновид шкоди – майнова шкода. У ЦК України, як і в українській цивілістиці, термін «ущерб» («збиток») не згадується, а йдеться лише про «збитки» (рос. «убытки»). Про те, що мається на увазі саме грошове вираження шкоди, а не майнова шкода/«ущерб», свідчить, зокрема, формулювання ст. ст. 22, 623, 1192 ЦК України [5, с. 10].

Збитки за своєю природою є неоднорідними й можуть складатись із двох частин: реальних збитків та упущеної вигоди. Реальні збитки також можуть бути двох типів: витрати, які потерпіла особа або провела, або повинна провести для усунення наслідків правопорушення, та вартість втраченого чи пошкодженого майна потерпілого.

Витрати потерпілого й пошкодження його майна охоплюються поняттям реальних збитків. Не отримані потерпілим доходи складають його упущену вигоду. Лише в такому розумінні складу збитків буде реалізовано принцип повного відшкодування збитків, закріплений у ч. 2 ст. 22 ЦК України.

«Повнота» відшкодування включає також збитки, зазначені внаслідок інфляційних процесів, оскільки ч. 3 ст. 623 ЦК України встановлює: «Суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ціни, встановлені на день, коли він виносить рішення». Щоправда, це правило визначає таку можливість лише як «право» суду на стягнення інфляційних збитків.

Необхідно відмітити, що відповідно до ст. 225 Господарського кодексу України до складу збитків, що підлягають відшкодуванню особою, яка допустила господарське правопорушення, включається також «матеріальна компенсація моральної шкоди». Віднесення розробниками Господарського кодексу України до складу збитків матеріальної компенсації моральної шкоди свідчить про зміщення ними понять «шкода» та «збитки».

У разі пошкодження майна вирішуються такі питання: 1) чи можливо використовувати це майно за його прямим призначенням, тобто чи втратила річ не лише мінову, а й споживацьку вартість; 2) якщо подальше використання майна можливе, то розміром збитку слугуватиме різниця в применшенні його вартості, тобто встановлення розміру витрат, необхідних для відновлення майна (його ремонту) до стану, що передувало пошкодженню. Під час пошкодження майна доведення збитків, таким чином, буде зводитись до обґрунтування проведених витрат щодо відновлення майна або до обґрунтування витрат, які потерпіла сторона повинна провести знов-таки для відновлення майна. У зв'язку із цим не зовсім коректно законодавець включив «пошкодження майна» в поняття збитків, надане в ст. 22 ЦК України.

Вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна має підтверджуватись для включення його до суми збитків. При цьому варто спиратися на такі документи: Порядок визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р. № 116; Методику розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, затверджену Наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 10 грудня 2008 р. № 639; Методику обчислення збитків від забруднення нафтою, затверджену Постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 631 тощо.

Під час визначення конкретного розміру упущеної вигоди необхідно виходити з реальних умов комерційного обороту, не вдаючись до припущень про вірогідні прибутки. Під час доведення розмірів неотриманого прибутку не беруться до уваги гадані розрахунки позивача. Суди вимагають у цьому разі представити письмові докази можливості отримання прибутку.

Як зазначено в Ухвалі Верховного Суду України від 29 березня 2006 р., під час обчислення розміру неотриманих доходів (упущеної вигоди) першорядне значення має визначення достовірності (реальності) тих доходів, які потерпіла особа припускала отримати за звичайних умов цивільного обороту. Під час розрахунку розміру упущеної вигоди ТОВ «Х» виходив із суми, передбаченої в договорі щомісячної орендної плати (2 000 грн), помноженої на 12 місяців. Водночас за правилом ст. 322 ЦК України власник несе тягар утримання належного йому майна, а тому представлений ТОВ «Х» в обґрунтування позову розрахунок не доводить розмір упущеної вигоди від неможливості використання спірного майна [6].

Норма про поняття, види й зміст збитків міститься в розділі I «Основні положення» ЦК України та є універсальною, оскільки терміном «збитки» законодавець оперує в усіх інститутах цивільного права, у тому числі під час застосування норм про власність, юридичних осіб, відшкодування недовірної шкоди тощо.

У випадках, встановлених законом, розмір відшкодування може бути зменшено (ч. 4 ст. 1193 ЦК України).

Особливості визначення шкоди та її доведення передбачаються також в інших нормативно-правових актах. Статтею 24 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» від 1 липня 2004 р. передбачено, що у зв'язку з лікуванням потерпілого відшкодовуються обґрунтовані витрати, які пов'язані з доставкою, розміщенням, утриманням, діагностикою, лікуванням і реабілітацією потерпілого у відповідному закладі охорони здоров'я, медичним піклуванням, лікуванням у домашніх умовах та купівлею лікарських препаратів. Зазначені витрати мають бути підтверджені документально відповідним медичним закладом.

Стаття 28 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» також передбачає, що шкода, заподіяна в результаті дорожньо-транспортної пригоди майну потерпілого, – це шкода, пов'язана з пошкодженням чи фізичним знищенням транспортного засобу; з пошкодженням чи фізичним знищенням доріг, дорожніх споруд, технічних засобів регулювання руху; з пошкодженням чи фізичним знищенням майна потерпілого; з проведенням робіт, які необхідні для врятування потерпілих у результаті дорожньо-транспортної пригоди; з пошкодженням транспортного засобу, використаного для доставки потерпілого до відповідного закладу охорони здоров'я, чи забрудненням салону цього транспортного засобу; з евакуацією транспортних засобів із місця дорожньо-транспортної пригоди. Також у згаданому законі наведено інші особливості визначення шкоди за настання страхового випадку.

Варто навести особливості визначення шкоди, що стала наслідком кримінального правопорушення. Вчинення кожного протиправного з точки зору кримінального закону діяння неминуче зумовлює різноманітні шкідливі наслідки. Однак довести необхідно не всі різноманітні негативні наслідки злочину, а лише характер та розмір заподіяної цим злочином шкоди. Ця обставина значно впливає на кваліфікацію самого діяння та на визнання осіб потерпілими в кримінальній справі.

Частина 1 ст. 1166 ЦК України містить пряму вказівку на протиправність поведінки заподіювача шкоди як обов'язкову підставу деліктної відповідальності.

У юридичній літературі з приводу протиправності існують дві позиції. Прихильники першої виходять із того, що сам факт заподіяння шкоди порушує загальну заборону закону заподіювати іншому шкоду, а тому всі такі дії можна розцінювати як протиправні. Прихильники іншої позиції

вважають, що протиправність визначається не порушенням суб'єктивного права потерпілого, а лише порушенням норми об'єктивного права та такої норми, що спрямовується на охорону певного інтересу потерпілого.

Думка законодавця, відповідно до якої розрізняються наслідки заподіяння шкоди протиправними діями та наслідки заподіяння шкоди правомірними діями, дає підстави для ствердження, що ним сприйнято другу позицію. Сам факт спричинення шкоди (правопорушення в суб'єктивному значенні) не завжди тягне обов'язок його відшкодування. Шкода, що виникла в результаті правомірних дій у вигляді загального правила, відшкодуванню не підлягає. Відступ від цього правила можливий, якщо це прямо встановлено законом.

Деліктні зобов'язання ґрунтуються на принципі генерального делікту, згідно з яким кожному забороняється завдавати шкоду майну чи особі. Отже, будь-яке завдання шкоди іншій особі вважається протиправним, якщо особу не уповноважено на це (наприклад, завдання шкоди особою в разі здійснення нею права на самозахист (ст. 1169 ЦК України)).

Варто зазначити, що недозволені (неправомірні) дії в цивільному праві можуть бути підставою зобов'язання, проте ніколи не є його об'єктом. Так, заподіяння шкоди за наявності інших умов відповідальності веде до виникнення охоронного зобов'язання, однак об'єктом цього зобов'язання є дія (зазвичай правомірна), спрямована на відшкодування шкоди. Тому варто розрізняти дії боржника як об'єкта зобов'язання та дії порушника як підставу виникнення зобов'язання відшкодування шкоди [7, с. 423].

Відшкодуванню підлягає шкода, заподіяна не лише неправомірними діями, тобто активною поведінкою осіб, а й бездіяльністю (наприклад, невиконання органами виконавчої влади у встановлені строки та в належному порядку обов'язків, що на них покладені, невиконання дій, які вони згідно із законом чи іншим нормативним актом зобов'язані були здійснити). Необхідно враховувати, що ВСУ висловив своє ставлення до включення до складу шкоди витрат на адвокатські послуги. В Ухвалі колегії суддів Судової палати в цивільних справах Верховного Суду України від 15 квітня 2009 р. зазначено, що витрати, пов'язані з оплатою правової допомоги адвоката та понесені особою у зв'язку з реалізацією своїх процесуальних прав під час розгляду справ у порядку цивільного й адміністративного судочинства, віднесено процесуальним законом до судових витрат. Вони відшкодовуються в порядку, передбаченому відповідним процесуальним законом, не є шкодою в розумінні ст. 1166 ЦК України та не можуть бути стягнуті за позовною вимогою про відшкодування шкоди. Згідно зі змістом положень Цивільного процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України вирішення судом питання про судові витрати відбувається лише в порядку, визначеному відповідними нормами вказаних процесуальних актів [8].

Необхідною умовою відповідальності за заподіяння шкоди є причинний зв'язок між дією (бездіяльністю) заподіювача шкоди та майновою чи моральною шкодою, що виникла в потерпілої особи.

Відповідальність за наслідки, які настали, можлива лише тоді, коли ці наслідки були закономірним результатом вчиненого особою діяння. Дія чи бездіяльність, що є однією з умов виникнення такого результату, проте не пов'язуються з ним внутрішнім необхідним зв'язком, є лише мотивом, а не причиною наслідків, що настали [9, с. 45].

Для встановлення існування причинного зв'язку необхідно довести, що протиправна поведінка передувала настанню шкідливих наслідків, шкідливі наслідки є результатом протиправної поведінки особи – заподіявача шкоди.

Так, в Ухвалі колегії суддів Судової палати в цивільних справах ВСУ від 15 жовтня 2008 р. вказано, що суд, вирішуючи спір про відшкодування шкоди, завданої дорожньо-транспортною пригодою, цих роз'яснень не врахував та, встановивши, що шкоду позивачу заподіяно неправомірними діями особи, яка перебувала за кермом автомобіля, проте власником цього автомобіля була інша особа, стягнув завдану позивачу шкоду з власника, не зазначивши в рішенні, якими саме його діями було спричинено шкоду. При цьому суд не з'ясував, чи є дії власника неправомірними, чи існує безпосередній причинний зв'язок між його діями та заподіяною внаслідок дорожньо-транспортної пригоди шкодою [10].

У деяких випадках для покладення деліктної відповідальності необхідно встановити декілька причинних зв'язків. Наприклад, у разі завдання каліцтва чи іншого ушкодження здоров'я фізичній особі необхідно встановити причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою й каліцтвом, а також між каліцтвом і втратою професійної чи загальної працездатності (ст. 1195 ЦК України).

Частина 2 ст. 1166 ЦК України вказує на значення вини особи, яка завдала шкоду, розглядаючи таку вину як умову відповідальності за завдану майнову шкоду.

Вина можлива у формі умислу або необережності. Умисел означає, що особа усвідомлювала протиправний характер своїх дій, передбачала їх негативні наслідки та бажала настання шкоди. Необережність може бути грубою й простою. Груба необережність – це недотримання елементарних вимог обачливості, відсутність передбачливості, якої можна вимагати від пересічної людини. Проста необережність – це недотримання високих вимог, що висуваються до «доброго господаря».

Так, у листопаді 2007 р. С. звернулася до суду з позовом до приватного нотаріуса В., приватного нотаріуса М., закритого акціонерного товариства «Страхова компанія «Кремій» про відшкодування матеріальної шкоди. Позивач послалася на те, що 15 березня 2006 р. вона уклала договір купівлі-продажу квартири, який посвідчив приватний нотаріус Донецького нотаріального округу М. Згідно із цим договором вона купила квартиру в м. Донецьку. Продавця Д. за договором купівлі-продажу представляв Й., який діяв на підставі довіреності від 12 січня 2006 р. Київський районний суд м. Донецька рішенням від 26 липня 2007 р. довіреність від 12 січня 2006 р. та договір купівлі-продажу квартири від 15 березня 2006 р. ви-

знав недійсними та постановив зобов'язати С. повернути Д. зазначену квартиру.

Згідно зі ст. 27 Закону України «Про нотаріат» шкода, заподіяна особі внаслідок незаконних дій чи недбалості приватного нотаріуса, відшкодується в повному розмірі. Зазвичай цивільна відповідальність за завдану майнову чи моральну шкоду настає за наявності чотирьох складових: неправомірності дій заподіювача шкоди, негативного наслідку таких дій (шкоди), причинного зв'язку між діями заподіювача шкоди й завданою шкодою та вини особи, яка завдала шкоду. Диспозиція ст. 27 Закону України «Про нотаріат», у якій передбачено можливість відшкодування потерпілому завданої шкоди за наявності в діях приватного нотаріуса вини у формі необережності та у формі недбалості, не виключає необхідність встановлення решти складових правопорушення, за наявності яких настає цивільна відповідальність за завдану шкоду.

Відмовляючи в задоволенні позову до приватного нотаріуса про відшкодування шкоди, суд правильно виходив із того, що порушень чинного законодавства у вчиненні нотаріальних дій приватний нотаріус не допустив, щодо нього немає вироку суду, яким було б підтверджено його незаконні дії чи недбалість, що призвели до спричинення шкоди, а також немає судового рішення, яке набрало законної сили та яким визнано дії приватного нотаріуса незаконними й встановлено причинно-наслідковий зв'язок між цими діями та заподіяною позивачу шкодою. Крім того, нотаріус не має повноважень перевіряти законність видачі посвідчення тій чи іншій особі (Ухвала колегії суддів Судової палати в цивільних справах Верховного Суду України від 8 вересня 2010 р.) [11].

Варто зазначити, що правове значення має не лише вина особи, яка завдала шкоду, а й вина потерпілого, що може бути підставою зменшення розміру відшкодування судом (ст. 1193 ЦК України).

Згідно із ч. 2 ст. 1166 ЦК України вина особи, яка завдала шкоду, припускається. Обов'язок доведення відсутності вини покладається на того, хто завдав шкоду. До спростування презумпції вини особа, яка завдала шкоду, вважається винною в завданні шкоди. ВССУ також неодноразово підкреслює, що відповідно до ст. ст. 1166, 1167 ЦК України діє презумпція вини заподіювача шкоди, тому не позивач доводить вину, а відповідач доводить відсутність своєї вини.

Так, Ухвалою ВССУ від 25 вересня 2013 р. за справою № 6-25479св13 за позовом ОСОБА_3 в інтересах малолітньої дитини ОСОБА_4 до Поголового будинку Рівненської міської ради про відшкодування шкоди за касаційною скаргою ОСОБА_3 на Рішення апеляційного суду Рівненської області від 20 травня 2013 р. встановлено, що 13 жовтня 2011 р. в Пологовому будинку Рівненської міської ради її малолітній дитині завідувачем відділення інтенсивної терапії для новонароджених було проведено вакцинацію БЦЖ без застосування проби Манту, без письмового фіксування стану здоров'я дитини перед проведенням щеплення та відповідного письмового дозволу батьків. Проведення щеплення з порушенням вимог чин-

ного законодавства призвело до захворювання дитини. Такі неправомірні дії відповідача завдали дитині позивача моральну шкоду. У зв'язку із цим позивач просила суд стягнути з відповідача на її користь 30 тис. грн на відшкодування моральної шкоди та понесені судові витрати. Рішенням Рівненського міського суду Рівненської області стягнуто з Пологового будинку Рівненської міської ради на користь ОСОБА_3 в інтересах малолітньої дитини 13 тис. грн на відшкодування моральної шкоди. Рішенням апеляційного суду Рівненської області від 20 травня 2013 р. рішення міського суду скасовано та ухвалено нове рішення про відмову в позові.

Скасовуючи рішення суду першої інстанції та відмовляючи в позові, апеляційний суд, відхиляючи як доказ висновок судово-медичної експертизи, виходив із того, що в малолітнього ОСОБА_4 були відсутні протипоказання до щеплення, що встановлено також висновком експерта, а ускладнення здоров'я могли виникнути в дитини також у разі проведення щеплення з дотриманням усіх вимог відомчих наказів Міністерства охорони здоров'я України. Тому наявність прямого причинно-наслідкового зв'язку між діями відповідача та ускладненнями здоров'я, які настали в дитини, не доведено.

Проте касаційна інстанція з таким висновком апеляційного суду не погодилась. Зазначаючи, що позивач фактично не довела вини відповідача, апеляційний суд не звернув увагу на те, що згідно зі ст. 1166 ЦК України діє презумпція вини завдавача шкоди, тому не позивач доводить вини, а відповідач доводить відсутність своєї вини.

Апеляційний суд не врахував, що наказ про накладення дисциплінарного стягнення та постанова про притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення неправомірних дій під час проведення щеплення дитині ОСОБА_5 не оскаржувались, а тому є чинними. Не погодившись із висновком судово-медичної експертизи, суд самостійно дав оцінку такому висновку без спеціальних знань у галузі медицини [12].

В іншій справі (Ухвала ВССУ від 15 січня 2014 р. за справою № 6-32496св13) суд прямо підкреслив, що цивільне законодавство в деліктних зобов'язаннях передбачає презумпцію вини; якщо в процесі розгляду справи зазначену презумпцію не спростовано, вона є *юридичною підставою для висновку про наявність вини заподіювана шкоди* [13]. З огляду на наведене та визначені цивільним процесуальним законом принципи змагальності й диспозитивності цивільного процесу саме на відповідача покладено обов'язок доведення відсутності його вини в завданні шкоди позивачу.

У деяких випадках шкода відшкодовується незалежно від вини особи, яка її завдала (ст. 1187 ЦК України).

Відшкодовує шкоду особа, яка її завдала. Суд має точно встановити особу заподіювача шкоди та підстави відшкодування шкоди.

Такий висновок підтверджується також судовою практикою. Так, Ухвалою ВССУ від 29 травня 2013 р. за справою № 6-5471св13 підкреслено, що підставою виникнення зобов'язання із заподіяння шкоди є факт її завдання. Згідно зі ст. 36 Закону України «Про пожежну безпеку» підприємства,

установи, організації та громадяни зобов'язані відшкодувати збитки, завдані у зв'язку з порушенням ними протипожежних вимог, відповідно до чинного законодавства. За правилами ч. 2 ст. 1166 ЦК України особа, яка завдала шкоду, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоду заподіяно не з її вини. За таких обставин колегія суддів вважає, що судом першої інстанції правильно встановлено обставину про те, що «пожежа виникла на території <...> в приміщенні, яке передано в оренду відповідачу ОСОБА_9», оскільки це підтверджується сукупністю наявних у справі доказів.

Водночас висновок суду першої інстанції про солідарний обов'язок відповідачів (орендаря та орендодавця) щодо відшкодування матеріальної й моральної шкоди не ґрунтується на вимогах чинного цивільного законодавства України. Відповідно до ч. 1 ст. 780 ЦК України шкода, заподіяна третім особам у зв'язку з користуванням річчю, переданою в найм, відшкодовується наймачем на загальних підставах. За таких обставин відповідальність за шкоду, заподіяну пожежею майну позивача, має покладатись на відповідача ОСОБА_9, який є орендарем приміщення, у якому виникла пожежа, оскільки останній не забезпечив утримання об'єкта, переданого в оренду, відповідно до чинного законодавства, зокрема й протипожежних правил [14].

Водночас обов'язок відшкодувати завдану шкоду може бути покладено на іншу особу, вказану в законі. Наприклад, шкода, завдана малолітньою особою, відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном, іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітнього, навчальним закладом, під наглядом якого перебуває малолітній, тощо (ст. 1178 ЦК України).

Хоча в спорах, пов'язаних із відшкодуванням шкоди, можуть фігурувати кредитор, потерпілий, заподіювач шкоди та боржник, сторін у зазначених зобов'язаннях лише дві: кредитор і боржник. Це пов'язується з тим, що або вони об'єднують у собі два поняття (коли в одній особі співпадають кредитор і потерпілий, боржник і заподіювач шкоди), або одне із цих понять як визначальне поглинає інше, що не являє собою юридично самостійну конструкцію (наприклад, малолітні, недієздатні тощо не є суб'єктами цивільних правовідносин, а тому не можуть бути боржниками – стороною в зобов'язаннях відшкодування шкоди).

Суб'єктами в зобов'язаннях відшкодування шкоди зазвичай можуть бути будь-які учасники цивільних відносин. Водночас боржником (особою, зобов'язаною відшкодувати шкоду) може бути лише дієздатна фізична особа, юридична особа, держава або інше соціально-публічне утворення. У разі, якщо охоронні правовідносини відшкодування шкоди є водночас правовідносинами цивільно-правової недоговорної відповідальності, боржником у них може бути лише деліктоздатна особа або соціально-публічне утворення [15, с. 225].

Відповідно до ч. 3 ст. 1166 ЦК України шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я чи смертю фізичної особи внаслідок непереборної сили, відшкодовується у випадках, встановлених законом.

Варто вказати, що однією з універсальних підстав звільнення заподіювача шкоди від обов'язку відшкодування шкоди є непереборна сила, а також будь-яка інша обставина, настання якої боржник не міг та не мав передбачити (випадок). Випадок і непереборна сила не є однаковими за змістом категоріями, проте вони є загальними обставинами звільнення як від договірної, так і від недоговірної відповідальності.

Під правовим випадком (казусом) розуміється така подія чи її результат (наслідки), яких могло б не бути, проте які не були відвернені відповідальною особою лише тому, що їх неможливо було передбачити та запобігти через раптовість їх настання. Отже, випадковою може бути подія, яка є причиною завдання шкоди, або сама шкода як наслідок певної події. Тому «випадок» (casus) і відсутність провини – дві сторони того ж явища; там, де кінчається провинна, починається випадок.

Значення випадку полягає в тому, що він, незважаючи на наявність протиправної поведінки особи, шкоди й причинного зв'язку між ними, стає підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності.

Однак необхідно враховувати, що законодавством передбачаються такі види зобов'язань, за якими боржник відповідає за випадок. Відповідальність незалежно від провини означає, що її може бути покладено на правопорушника не лише за наявності його провини, а й за випадкового невиконання зобов'язання або випадкового заподіяння шкоди.

Існують певні теорії, що пояснюють сутність і поняття непереборної сили. «Суб'єктивна теорія» пояснює непереборну силу як подію, якій заподіювач шкоди не міг запобігти, незважаючи на вищий ступінь старанності, дбайливості та передбачливості. Однак у такому широкому розумінні поняття непереборної сили збігається з поняттям випадку.

«Об'єктивна теорія» характеризує непереборну силу двома рисами: це явище, зовнішнє щодо діяльності організації, у сфері якої заподіяно шкоду; це явище, надзвичайне за силою дії, стихійне, опиратися якому людськими силами неможливо.

Непереборна сила – це сила стороння, зовнішня, яка з діяльністю відповідача в жодному зв'язку не перебуває. Непереборна сила – це надзвичайна подія, якій неможливо запобігти за конкретних умов з об'єктивних підстав (на досягнутому рівні науки й техніки).

Випадку в цивільному праві можна об'єктивно запобігти, не може йому запобігти лише конкретна особа, маючи доступні засоби.

Надзвичайною вважається подія, яка є відхиленням від необхідної законності в розвитку явищ та обумовлюється випадковими причинними зв'язками. Надзвичайним визнається явище, яке перевищує все ординарне, типове та звичайне. Надзвичайність явищ може проявлятися у різних аспектах. Як правило, такі явища мають велику потужність і руйнівну силу, а їх виникнення є екстраординарною, несподіваною подією. У деяких випадках надзвичайність полягає в рідкості виникнення тієї чи іншої події, у сильному первісному імпульсі або масштабності.

Невідворотною вважають подію, яку неможливо попередити за допомогою наявних у певних умовах технічних та інших засобів.

Невідворотність дії непереборної сили або шкоди, що заподіюється нею, тісно пов'язується з її надзвичайним характером. Як правило, саме надзвичайний характер події не дає можливості особі запобігти й відвернути настання негативних наслідків. Варто враховувати, що непереборна сила належить до категорії відносних понять, оскільки те, що є невідворотним на одному рівні розвитку науки й техніки, є повністю відворотним за інших умов. Тому суд, визначаючи можливість віднесення явища до непереборної сили, має з'ясувати всі обставини завдання шкоди в конкретному випадку, зокрема й місце, час події тощо.

Хоча непереборна сила характеризується об'єктивною невідворотністю, особа не повинна миритись із неминучістю настання шкоди внаслідок її дії. Вона не позбавляється обов'язку здійснювати опір негативному впливу непереборної сили всіма можливими засобами.

Категорія «непереборна сила» є межею «підвищеної» цивільно-правової відповідальності в разі відповідальності особи незалежно від її вини. Зокрема, дія непереборної сили звільняє від відповідальності «професійного зберігача» за втрату, нестачу чи пошкодження переданого на зберігання майна (ч. 2 ст. 950 ЦК України) та володільця джерела підвищеної безпеки за шкоду, заподіяну цим джерелом (ст. 1187 ЦК України).

Обставини непереборної сили можна поділити на три групи: 1) природні явища, що мають стихійний характер (пожежі, повені, землетруси тощо); 2) екстремальні ситуації громадського життя (воєнні дії, масові захворювання (епідемії), страйки тощо); 3) деякі заборонні акти держави (наприклад, оголошення карантину, обмеження перевезень на певних напрямках, заборона торговельних операцій з окремими країнами внаслідок застосування міжнародних санкцій тощо).

Зазвичай непереборна сила повністю звільняє від відповідальності заподіювача шкоди. Це постає з того, що в таких випадках не йдеться про волю людини, реалізацію її намірів тощо.

Проте шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи навіть унаслідок непереборної сили, може бути відшкодовано у випадках, встановлених законом. Наприклад, авіаційні підприємства відповідають також за випадкове завдання шкоди членам екіпажу, у тому числі за шкоду, що виникла внаслідок непереборної сили (ст. 29 Повітряного кодексу України).

Шкода, завдана правомірними діями, як правило, не підлягає відшкодуванню.

Так, у відшкодуванні завданої шкоди потерпілому може бути відмовлено в таких випадках:

1) у разі її настання за проханням чи за згодою потерпілого, крім випадків завдання шкоди його життю та здоров'ю; наприклад, обов'язково неправомірним є позбавлення хворого життя на його прохання (евтаназія). Від такого прохання (згоди) необхідно відрізнити випадки завдання шкоди

внаслідок прийняття на себе ризику, тобто згоду потерпілого на вчинення дій, у результаті яких йому може бути завдано шкоду (наприклад, таким випадком завдання шкоди внаслідок згоди на вчинення ризикованих дій є домовленість про виконання працівником небезпечних робіт на підставі трудового договору). Проте якщо шкоду буде завдано внаслідок порушення власником (адміністрацією) правил безпеки виробництва, то відповідальність настає на загальних підставах [4, с. 755]. Аналогічний характер має згода хворого та його родичів на проведення операції або застосування нових методів лікування, які не виключають можливості настання несприятливих наслідків;

2) у разі здійснення особою права на самозахист (необхідну оборону), якщо не було перевищено межі, встановлені законом (ст. 1169 ЦК України).

Водночас у ч. 4 ст. 1166 ЦК України передбачається можливість відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, у випадках, встановлених Цивільним кодексом України та іншими законами, наприклад, у разі завдання шкоди під час виконання обов'язків та здійснення прав (прийняття закону, що припиняє право власності на певне майно (ст. 1170 ЦК України), виконання наказу, у разі крайньої необхідності (ст. 1171 ЦК України)).

Як виняток ЦК України допускає відшкодування шкоди за правомірного її спричинення (ч. 2 ст. 1169 ЦК України). У теорії цивільного права проводиться відмінність між відшкодуванням шкоди як формою відповідальності, що виникає як реакція держави на неправомірну поведінку особи, та відшкодуванням шкоди, що настає з інших, ніж протиправне порушення права, причин, зокрема, у результаті поведінки, яка правопорядком визнається правомірною.

Хоча це правило вміщено в ст. 1166 ЦК України, присвячену підставам «відповідальності» за завдану майнову шкоду, за своєю сутністю таке відшкодування є не відповідальністю, а специфічним засобом захисту цивільних прав потерпілого.

Література

1. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, Н.Ю. Голубевої. – 6-е вид. – Х. : Правова єдність, 2009. – 744 с.
2. Ухвала Верховного Суду України від 19 жовтня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/01874971D8ADB1FFC325713700331F98?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=01874971D8ADB1FFC325713700331F98>.
3. Ухвала Верховного Суду України від 1 вересня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/11176878>.
4. Зобов'язальне право України : [підручник] / за ред. Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубевої. – К. : Істина, 2011. – 848 с.
5. Крисань Т.Є. Збитки як категорія цивільного права України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Т.Є. Крисань ; Одеська нац. юрид. академія. – О., 2008. – 198 с.
6. Ухвала Верховного Суду України від 29 березня 2006 р. // Юридическая практика. – 2006. – № 33(451). – С. 23.

7. Голубева Н.Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання : [монографія] / Н.Ю. Голубева. – О. : Фенікс, 2013. – 642 с.
8. Ухвала Верховного Суду України від 15 квітня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/3560123>.
9. Мазалов А.Г. Гражданский иск в уголовном процессе / А.Г. Мазалов. – М. : Юридическая литература, 1977. – 176 с.
10. Ухвала Верховного Суду України від 15 жовтня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/2346556>.
11. Ухвала Верховного Суду України від 8 вересня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/11176789>.
12. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 25 вересня 2013 р. // Цивільне судочинство: судова практика у цивільних справах. – 2013. – № 4. – С. 136–138.
13. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 15 січня 2014 р. // Цивільне судочинство: судова практика у цивільних справах. – 2014. – № 1. – С. 128–132.
14. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 29 травня 2013 р. // Цивільне судочинство: судова практика у цивільних справах. – 2013. – № 3. – С. 222–226.
15. Ківалова Т.С. Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти) : [монографія] / Т.С. Ківалова. – О. : Юридична література, 2008. – 358 с.

А н о т а ц і я

Голубева Н. Ю. Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду: на матеріалах судової практики. – Стаття.

Статтю присвячено аналізу зобов'язань щодо відшкодування шкоди з позиції практичного застосування ст. 1166 Цивільного кодексу України, яка визначає загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду. Проаналізовано основні вимоги законодавства щодо притягнення до відповідальності особи за завдану шкоду та застосування засобів захисту прав потерпілої особи на матеріалах судової практики.

Ключові слова: зобов'язання, відшкодування шкоди, збитки, вина, причинний зв'язок, договірні зобов'язання.

А н н о т а ц и я

Голубева Н. Ю. Общие основания ответственности за причиненный имущественный вред: на материалах судебной практики. – Статья.

Статья посвящена анализу обязательств по возмещению вреда с позиции практического применения ст. 1166 Гражданского кодекса Украины, которая определяет общие основания ответственности за причиненный имущественный вред. Проанализированы основные требования законодательства о привлечении к ответственности лица за причиненный ущерб и применения средств защиты прав потерпевшего на материалах судебной практики.

Ключевые слова: обязательства, возмещение вреда, убытки, вина, причинная связь, договорные обязательства.

С у м м а р у

Golubeva N. Yu. The general bases of responsibility for the done property harm: on judicial practice materials. – Article.

This article analyzes the obligation to compensate for damage to the position of the practical application of art. 1166 of the Civil Code of Ukraine, which defines the general basis of liability for property damage caused. Analyzes the basic requirements of the law to prosecute the person for damages and application of remedies to the victim of the judicial practice.

Key words: obligations, indemnification, losses, fault, causal relationship, contractual obligations.